

KAZIMIERZ GINTER

Pontificia Università della Santa Croce, Istituto di Liturgia, Rzym

ORCID 0000-0002-6582-1374

**Krytyczne wydania źródeł liturgicznych
w *Patrologia Latina* Jacques-Paul Migne’a:
błogosławieństwo czy przekleństwo dla naukowców?**

Kiedy w 1987 r. – już dawno temu – studiowałem na pierwszym roku Wydziału Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego, jednym ze stwierdzeń moich wykładowców, które wbiło mi się szczególnie w pamięć, było: „Jeśli tylko jest to możliwe, nie używaj Migne’a”. Później przy różnych okazjach słyszałem podobnie nieprzychylnie wypowiedzi na temat publikacji wydanych pod kierunkiem tegoż autora i stwierdziłem, że nie jest to opinia wyłącznie historyków z UW, ale opinia dość rozpowszechniona wśród specjalistów, wśród których ci, co bardziej radykalni byli gotowi uznawać jej powstanie, mówiąc nieco żartobliwie, za prawdziwe przekleństwo dla poważnych naukowców.

Dlatego, kiedy po kolejnych paru latach, w trakcie studiów teologicznych, ks. prof. Antonio Miralles z Uniwersytetu Świętego Krzyża zaproponował mi, abym zajął się tematem źródeł liturgicznych znajdujących się w *Patrologia Latina*¹ (dalej: PL) Migne’a, uznałem, że temat jest interesujący. Mogłem sam podjąć się próby dokonania weryfikacji – oczywiście częściowej – zasłyszanych wcześniej opinii. Jasne jest, że przeanalizowanie całej PL przekraczałoby moje możliwości, ponieważ jest to dzieło ogromne, łącznie z indeksami zawierające 221 tomów pokazanych rozmiarów. Jednak nawet analiza materiału zawężonego do liturgii była zadaniem trudnym; jak sądzę, udało się je zrealizować w rozsądnym czasie dzięki temu, że *Patrologia Latina* Migne’a istnieje w postaci elektronicznej.

¹ J.-P. MIGNE, *Patrologiae cursus completus (...): series latina*, Parisii 1844–1865. Na CD: J.P. MIGNE, *Patrologia latina database*, Chadwick-Healey Inc., Alexandria (VA) 1995. W Internecie: <http://pld.chadwyck.co.uk/> (4.05.2018).

W niniejszym artykule zamierzam wykorzystać te studia², aby przybliżyć nieco PL Migne'a, i pokazać, jak dalece jest to dzieło użyteczne dla historyków liturgii; dodajmy, że spora część poniższych refleksji może także służyć wszystkim historykom.

1. Co to jest *Patrologia Latina* Migne'a?

Ks. Jacques-Paul Migne (1800–1875) poza wieloma innymi dziełami, których był wydawcą, opublikował także dwie wielkie serie wydawnicze poświęcone pisarzom wczesnochrześcijańskim; pierwsza z nich to właśnie *Patrologia Latina* (PL), zawierająca dzieła autorów chrześcijańskich napisane po łacinie do początków XIII w.; druga to *Patrologia Graeca* – zawierająca dzieła greckojęzyczne do połowy XV w.³ Dzieło J.-P. Migne'a było więc kontynuacją wielkich kolekcji patrystycznych wydawanych pomiędzy wiekiem XV i XVIII⁴.

Obie kolekcje były uporządkowane chronologicznie; dodajmy, że poza opublikowaniem tekstów autorów wczesnochrześcijańskich, J.-P. Migne umieszczał w nich także najlepsze istniejące komentarze krytyczne. Sama PL, opublikowana pomiędzy 1844 i 1855 r., zawiera dzieła aż 2614 autorów. W latach późniejszych zostały do niej dołączone także liczne indeksy⁵. Jak możemy sobie wyobrazić, do wykonania takiego dzieła J.-P. Migne zatrudnił całą rzeszę współpracowników, w tym wielu wybitnych specjalistów⁶.

Zarówno sama postać J.-P. Migne'a, jak i wydawane przez niego dzieła były przez wiele lat źródłem zaciekłych polemik⁷. Jeszcze w latach dziewięćdziesiątych poprzedniego wieku R. Howard Bloch opublikował agresywny atak prze-

² Owoc tych studiów został opublikowany przeze mnie w: K. GINTER, *Las Fuentes liturgicas en la „Patrologia Latina” de Migne*, Roma 2014 (praca doktorska).

³ Współczesna ogólna charakterystyka obu patrologii: CH. CHAUVIN, *L'abbé Migne et ses collaborateurs 1800–1875*, Paris 2010, s. 111–118.

⁴ Por. P. PETITMENGIN, *Le Patrologies avant Migne*, w: A. MANDOUZE, J. FOUILHERON (red.), *Migne et le renouveau des études patristiques*, Paris 1975, s. 15–32; A.G. HAMMAN, *Jacques-Paul Migne. Le retour aux pères de l'Église*, „Le Point Théologique” 16 (1975), s. 89–111; także H. LECLERCQ, *Migne (Jacques-Paul)*, w: F. CABROL, H. LECLERQ, H. MARROU (wyd.), *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, t. XI, Paris 1933, k. 950.

⁵ H. LECLERCQ, *Migne (Jacques-Paul)*, k. 953–954.

⁶ A.G. HAMMAN, *Jacques-Paul Migne. Le retour aux pères de l'Église*, s. 124–137.

⁷ H. LECLERCQ, *Migne (Jacques-Paul)*, k. 941. Pełniejszy obraz krytyki wobec dzieła Migne'a przedstawia A.G. HAMMAN, *Jacques-Paul Migne. Le retour aux pères de l'Église*, s. 143–152.

ciwko temu dziewiętnastowiecznemu wydawcy⁸. Nie da się zaprzeczyć, że jest wiele powodów, dla których można dzieła J.-P. Migne'a krytykować, o czym zresztą się przekonamy poniżej. Jednakże mimo wszystkich mankamentów, PL jest jedną z serii wydawniczych najłatwiej dostępnych w świecie akademickim, a już z pewnością w świecie kościelnym i dlatego ciągle jest warta, by jej się przyglądać.

2. Co to jest źródło liturgiczne?

Zanim przejdziemy do głównej części naszych rozważań, wypada wyjaśnić, co będę w niniejszym artykule rozumiał przez pojęcie „źródło liturgiczne”. Jest ono bowiem niejednoznaczne. W najszerszym sensie źródło liturgiczne to jakikolwiek tekst albo nawet i materialna pozostałość odnosząca się jakoś do liturgii⁹. W takiej sytuacji należałoby uznać, że ogromna część dzieł ojców Kościoła i pisarzy wczesnochrześcijańskich spełnia to kryterium.

Dlatego też będę tu używał tego pojęcia w znaczeniu węższym. Źródłami liturgicznymi dla mnie będą, po pierwsze, księgi liturgiczne, czyli te używane w czasie celebracji; po drugie, komentarze do odprawianej liturgii, których głównym celem jest refleksja nad nią, jak np. traktaty mistagogiczne czy źródła o charakterze jurydycznym, jak kanony synodów czy reguły monastyczne. Źródłami liturgicznymi w rozumieniu niniejszego artykułu nie będą za to dzieła hagiograficzne, choć mają one często pierwszorzędne znaczenie dla zrozumienia realnego sposobu odprawiania liturgii średniowiecznej.

Dodajmy, że chociaż tak rozumiane źródła liturgiczne stanowią niewielką część całej PL, to jednak, jak sądzę, dobrze mogą obrazować znaczną część zjawisk, które możemy zaobserwować w całej tej kolekcji¹⁰.

⁸ R. HOWARD BLOCH, *God's plagiarist: being an account of the fabulous industry and irregular commerce of abbé Migne*, Chicago 1994. Zrównoważoną biografię naszego autora wydał w 2010 r. CH. CHAUVIN, *L'abbé Migne et ses collaborateurs 1800–1875*, Paris 2010.

⁹ Zob. I. SCICOLONE, *Libri liturgici*, w: C. CIBIEN, D. SARTORE, A. TRIACCA, *Liturgia*, Cinisello Balsamo 2001, s. 1012.

¹⁰ Zob. też: K. GINTER, *Las Fuentes litúrgicas en la „Patrologia Latina”*, s. 16–18.

3. Skąd pochodzą źródła liturgiczne znajdujące się w *Patrologia Latina*?

PL J.-P. Migne'a w ogromnej swej części składa się z reedycji przeróżnych wydań źródeł starochrześcijańskich, opublikowanych pomiędzy wiekiem XVI a pierwszą połową wieku XIX; wśród nich właśnie możemy spotkać szereg edycji źródeł liturgicznych. Te ostatnie były w zasięgu zainteresowań naukowców niemalże, od kiedy podjęto wysiłek wydawania krytycznej edycji źródeł, czyli od wieku XVI, ponieważ reforma protestancka, atakując historyczne podstawy Kościoła, zachęciła katolików do pogłębienia znajomości pierwotnych form liturgii¹¹. Jednym z prekursorów w tej dziedzinie był Jacques de Joigny de Pamèle (1536–1587), który między innymi opublikował *Liturgica Latinorum* zawierającą pierwszą próbę edycji krytycznej Sakramentarza gregoriańskiego¹², którego w PL Migne'a są opublikowane fragmenty¹³.

Wiek XVII i XVIII to okres dynamicznego rozwoju studiów nad historią liturgii. Z tego okresu warto w szczególności wspomnieć o wybitnych przedstawicielach francuskiej benedyktyńskiej kongregacji św. Maura (maurystów)¹⁴, począwszy od Hugona Ménarda († 1644), który wykonał nową edycję krytyczną Sakramentarza gregoriańskiego, która zostaje powielona w PL w 78. tomie¹⁵. Z samej kongregacji pochodzą też: Jean Mabillon († 1707) i Edmond Martène († 1739). J. Mabillon, twórca nowoczesnej historiografii, odznaczył się także w studiach historycznych nad liturgią zwłaszcza dzięki swojemu dziełu: *De liturgia gallicana libri tres* (1685), w której wydał szereg ważnych manuskryptów będących świadkami liturgii galikańskiej. Znaczna część liturgicznych dzieł J. Mabillona została włączona przez Migne'a do PL. Poziom naukowy jego komentarzy dalece góruje nad większością jego współczesnych i mógłby być przykładem dla obecnych naukowców¹⁶. Natomiast

¹¹ M. RIGHETTI, *Storia liturgica. Manuale di storia liturgica*, t. I, Milano 2005², s. 86.

¹² Coloniae Agrippinae 1571, 4 tomy. Wydanie anastatyczne: J. PAMÈLE, *Liturgica latinorum, Iacobi Pamelii canonici Brugensis, ... duobus tomis digesta*, t. I–II, Farnborough 1970.

¹³ Pod imieniem Grimoalda z Sant-Gallen: BENEDICTUS ANIANENSIS I IN., *Liber sacramentorum cum praefatione auctoris*, PL 121, k. 797–858; GRIMALDUS SANGALLENSIS, *Benedictiones episcopales per anni circulum*, PL 121, k. 857–884; GRIMALDUS SANGALLENSIS, *Praefationes antiquae per anni circulum*, PL 121, k. 883–926.

¹⁴ Hamman trafnie zauważył, że dzieła maurystów są aktualne także współcześnie i chętnie się do nich wraca. Zob. A.G. HAMMAN, *Jacques-Paul Migne. Le retour*, s. 161.

¹⁵ J. BAUDOT, *Ménard, Hugues*, w: É. AMANN I IN., *Dictionnaire de théologie catholique contenant l'exposé des doctrines de la théologie catholique leurs preuves et leur histoire*, t. X, Paris 1928, k. 548–549.

¹⁶ É. PALAZZO, *A history of liturgical books from the beginning to the thirteenth century*, Collegeville (MN) 1998, s. 7; M. RIGHETTI, *Storia liturgica*, s. 89.

działa najwybitniejszego ucznia J. Mabillona, E. Martène, są opublikowane w PL we fragmentach.

Do publikacji wydań krytycznych przyczynili się też i Włosi. Ważną rolę odegrał tu bł. kard. Giuseppe Maria Tommasi († 1713) z zakonu teatynów, będący jednym z ważniejszych wydawców źródeł liturgicznych. W jego słynnym dziele *Codices sacramentorum nongentis annis vetustiores* (1680), został opublikowany między innymi cenny manuskrypt z Biblioteki Watykańskiej: Reginensis lat. 316, zawierający *Sacramentarium Gelasianum Vetus*¹⁷. J.-P. Migne opublikował ten sakramentarz, używając wydania Muratoriego, który to Muratori skopiował wydanie wraz z komentarzami Tommasiego¹⁸. Tak więc faktycznie możemy w PL zapoznać się z edycjami krytycznymi tego wybitnego teatyna. Wspomnieć też należy o Giuseppe Bianchinim († 1764), który wydał jako pierwszy tzw. Sakramentarz leoniański (weronieński); nowszą edycję tego źródła wykonał Pietro Ballerini († 1764); to właśnie jego wydanie jest opublikowane w 54. tomie PL¹⁹. Nie można zapomnieć tu o tyleż ważnym co kontrowersyjnym wydawcy dzieł liturgicznych, jakim był Ludovico Antonio Muratori († 1750). W szczególności ważna jest jego *Liturgia romana vetus* (Wenecja 1748), która faktycznie była w większości przypadków kolekcją źródeł opublikowanych wcześniej przez innych autorów, jak J. Mabillon²⁰.

Również i w Niemczech włączono się do wydawania źródeł liturgicznych. Być może najważniejszą postacią w kręgu kultury niemieckiej był Martin Gerbert, opat klasztoru św. Błażeja († 1793), który wydał liczne źródła liturgiczne, wśród nich *Monumenta veteris liturgiae alemannicae*, częściowo opublikowane przez Migne'a w tomie 138. PL²¹.

Po tym jakże obfitym rozwoju następuje regres studiów liturgicznych, związany z rewolucją francuską i wojnami, które przetoczyły się na przełomie wieków XVIII i XIX przez całą Europę²². Ich nowy rozwój wiąże się szczególnie z postacią Dom Prospera Guérangera, który zresztą wspierał J.-P. Migne'a w jego pracy wydawniczej.

¹⁷ Zob., É. PALAZZO, *A history of liturgical books*, s. 9; M. RIGHETTI, *Storia liturgica*, s. 89.

¹⁸ *Sacramentarium Gelasianum Vetus*, PL 74, k. 1049–1243. Zob. K. GINTER, *Las Fuentes litúrgicas en la „Patrologia Latina”*, s. 13–141.

¹⁹ C. VERSCHAFFEL, *Ballerini (Les frères Jérôme et Pierre)*, w: É. AMANN I IN., *Dictionnaire de théologie catholique contenant l'exposé des doctrines de la théologie catholique leurs preuves et leur histoire*, t. II, Paris 1905, k. 131–132.

²⁰ É. PALAZZO, *A history of liturgical books*, s. 9.

²¹ H. LECLERCQ, *Gerbert Martin*, w: CH. HERBERMANN I IN. (wyd.), *The catholic encyclopedia: an international work of reference on the constitution, doctrine, discipline, and history of the Catholic Church*, t. VI, London 1913, s. 470.

²² Zob. M. RIGHETTI, *Storia liturgica*, s. 93.

Dodajmy też, że w drugiej połowie XIX w. zaczynają pojawiać się nowe wydania krytyczne najważniejszych źródeł liturgicznych, które z czasem stają się coraz lepsze, tak że wydania z XX w. mają z reguły nieporównanie wyższy poziom niż edycje znajdujące się w PL J.-P. Migne'a. Oczywiście nie sposób mówić o nich wszystkich; wspomnijmy tylko o wielkich seriach wydawnictw źródłowych, poczynawszy od *Corpus Christianorum. Series Latina*²³ i *Corpus Christianorum. Continuatio Medievalis*²⁴, przez *Henry Bradshaw Society for editing Rare Liturgical texts, Sources Chrétiennes*²⁵, czy wreszcie *Monumenta Germaniae Historica*²⁶.

4. Jak znaleźć źródła liturgiczne w PL Migne'a?

W założeniach PL była zorganizowana w sposób bardzo prosty: miała zawierać wyłącznie teksty łacińskie uporządkowane chronologicznie. Zasadniczo to się udało, ale oczywiście w konkretnych przypadkach nie zawsze było to łatwe. Dlatego czasem jest czytelnikowi trudno odnaleźć niektóre dzieła. Jako przykład możemy podać fakt, że *Ordines Romani* zostały opublikowane jako dodatek do dzieł Grzegorza Wielkiego, choć związek pomiędzy *Ordines* a tym wielkim papieżem może być dla czytelników trudno uchwytne.

Co więcej, reedycje wielu wydań krytycznych zostały przez wydawców poddane głębokim ingerencjom. Widać to znakomicie na przykładzie wydania krytycznego dzieł Grzegorza Wielkiego, które są reedycją pracy maurystów z 1705 r. W trakcie przygotowania wydania edytorzy zdecydowali zmienić miejsce niektórych utworów²⁷, a w ostatnim tomie dodać benedykcyjną i już wzmiankowane *Ordines Romani* z wydania J. Mabillona²⁸. Tego typu zmiany powodują niemałe utrudnienia osobie korzystającej z wydania²⁹.

Dlatego też użytkownik PL musi mieć swoje sposoby, aby dotrzeć do poszukiwanych źródeł. Może rozpocząć swoją pracę od przejrzenia listy indeksów dołą-

²³ *Corpus christianorum. Series latina*, Turnhout 1953 – zob. www.corpuschristianorum.org/series/ccsl.html (12.02.2019).

²⁴ *Corpus Christianorum. Continuatio mediaevalis*, Turnhout.

²⁵ <http://www.sources-chretiennes.mom.fr>. (12.02.2019).

²⁶ <http://www.mgh.de/> (29.01.2019).

²⁷ *Patrologiae Editoris Monitum*, PL 75, k. 37.

²⁸ *Editoris Patrologiae Monitum*, PL 78, k. 9.

²⁹ Zob. K. GINTER, *Las Fuentes litúrgicas en la „Patrologia Latina”*, s. 49–50.

czonych do kolekcji. Zajmują one 4 tomy – od tomu 218. do 221. I choć bynajmniej nie są łatwe do użycia, są bowiem skomplikowane i zawierają błędy, to dostarczają ogromnej ilości danych na temat autorów i dzieł znajdujących się w PL³⁰.

Poszukiwania warto rozpocząć od prawdopodobnie najpełniejszego indeksu dołączonego do PL, czyli *Index Chronologicus Omnium Operum*³¹. Spośród innych możemy wymienić *Index liturgicus*³², który odnosi się nie tylko do dzieł liturgicznych w naszym znaczeniu, ale także do innych, np. hagiograficznych. Z kolei dzięki indeksowi *Table Française indicative des Auteurs, des Ouvrages et des éditions de la Patrologia Latine*³³ możemy ustalić pochodzenie wydań, z których korzystano przy publikacji PL J.-P. Migne'a (w wielu przypadkach faktycznie jest to jedyne miejsce, gdzie możemy to zrobić). Wreszcie do zidentyfikowania autorów dzieł edytorzy włączyli trzy indeksy: *Index Alphabeticus Auctorum*³⁴, *Index Chronologicus Auctorum*³⁵ i *Index Biographicus Auctorum*³⁶ – specjalnie użyteczny, kiedy poszukujemy autorów nam nieznanych.

Ponieważ jednak indeksy w PL często są trudne do użycia, w praktyce częściej jest łatwiej do interesujących nas dzieł dotrzeć w inny sposób, mianowicie poprzez różne opracowania specjalistyczne korzystające z PL. Warto tu wspomnieć o znakomitym, choć już przestarzałym, słowniku *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, wydanym przez Fernanda Cabrola, Henri Leclercq'a i Henri Marrou³⁷, który niemalże na każdej stronie powołuje się na PL Migne'a i w ten sposób pozwala odnaleźć źródła liturgiczne tam się znajdujące³⁸.

Nie możemy też zapomnieć o znacznie późniejszym *Clavis Patrum Latinorum*³⁹, który kataloguje łacińskie dzieła chrześcijańskie aż do końca wieku VIII i posiada indeks odwołań do PL. Wielce pomocny w dotarciu do dzieł znajdujących się w PL Migne'a jest *Codices liturgici latini antiquiores*⁴⁰ Klausa Gambera, klasy-

³⁰ Szerzej zob. *tamże*, s. 19–22; zestawienie najważniejszych indeksów – *tamże*, s. 380–384.

³¹ PL 218, k. 799–930.

³² PL 219, k. 1031–1042.

³³ PL 218, k. 9–134.

³⁴ PL 218, k. 133–174.

³⁵ PL 218, k. 173–226.

³⁶ PL 218, k. 399–546. Zob. K. GINTER, *Las Fuentes litúrgicas en la „Patrologia Latina”*, s. 23.

³⁷ F. CABROL, H. LECLERCQ, H. MARROU (wyd.), *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, Paris 1907–1953.

³⁸ H. LECLERCQ, *Migne (Jacques-Paul)*, k. 957.

³⁹ E. DEKKERS, E. GAAR, *Clavis Patrum latinorum qua in Corpus Christianorum edendum optimas quasque scriptorum recensiones a Tertulliano ad Bedam*, t. II, Steenbrugis 1995.

⁴⁰ K. GAMBER, *Codices liturgici latini antiquiores*, t. I–III, Freiburg im Br. 1968–1988.

fikujący liturgiczne manuskrypty średniowieczne aż do XI w. Również i ten katalog regularnie powołuje się na edycje znajdujące się w PL.

Na pewno czytelnik może sięgnąć również do dzieł o charakterze podręcznikowym, jak: już mocno przestarzała *Storia liturgica* Mario Righetiego⁴¹, *Introduction aux sources de l'histoire du culte chrétien au moyen âge* Cyrille'a Vogela⁴² czy *A history of liturgical books from the beginning to the thirteenth century* Erica Palazzo⁴³. Te ostatnie dwie pozycje dają nam syntetyczny obraz materiału liturgicznego, często odnosząc się do PL Migne'a.

5. Jakie są typy źródeł liturgicznych w PL?

Patrologia Latina Migne'a zawiera wielkie bogactwo materiału, w tym znaczną ilość źródeł liturgicznych⁴⁴. Są to przede wszystkim wydania średniowiecznych ksiąg liturgicznych. Wśród nich na pierwsze miejsce wysuwają się liczne edycje sakramentarzy: np. *Gelasianum Vetus*⁴⁵, Sakramentarz gregoriański *Missale St. Eligii*⁴⁶, uważany (błędnie) przez H. Menarda za najbliższy wersji pierwotnej, fragmenty sakramentarzy kamedulskich⁴⁷, czy *Missale Gallicanum Vetus*, będący reprezentantem liturgii gallikańskiej⁴⁸. W praktyce kluczowe spośród tych sakramentarzy – może poza Mszą św. Eligiusza – są wydane znacznie lepiej w nowszych edycjach i nie ma w ich przypadku potrzeby korzystania z PL – a nawet należałoby to odradzać.

⁴¹ M. RIGHETTI, *Storia liturgica*.

⁴² Zob. C. VOGEL, *Introduction aux sources de l'histoire du culte chrétien au moyen âge*, Spoleto 1981 (wyd. anastat.); TENZE, *Medieval liturgy: an introduction to the sources*, W.G. STOREY, N.K. RASMUSSEN, J.K. BROOKS-LEONARD (wyd.), Washington (DC) 1986.

⁴³ É. PALAZZO, *A history of liturgical books*.

⁴⁴ Szerzej zob.: K. GINTER, *Las Fuentes litúrgicas en la „Patrologia Latina”*, s. 54–70. Z braku miejsca tylko w niektórych przypadkach podajemy współczesne wydania źródeł, z których należy korzystać w miejsce przestarzałych wersji znajdujących się w PL.

⁴⁵ L.A. MURATORI (red.), *Sacramentarium Gelasianum Vetus*, PL 74, k. 1049–1243. Nowe wydanie: L.C. MOHLBERG, P. SIFFRIN, L. EIZENHÖFER (wyd.), *Liber sacramentorum Romanae Aeclesiae ordinis anni circuli: Cod. Vat. Reg. lat. 316 / Paris Bibl. Nat. 7193, 41/56: Sacramentarium Gelasianum*, Roma 1981.

⁴⁶ H. MENARD (wyd.), *Missale St. Eligii*, PL 78, k. 25–240.

⁴⁷ *Excerpta e duplici sacramentario Fontavillanensi et Breviario amplius 500 annorum*, PL 151, k. 879–974.

⁴⁸ J. MABILLON (red.), *Missale Gallicanum Vetus*, PL 72, k. 339–381. Nowe wydanie: L.C. MOHLBERG, P. SIFFRIN, L. EIZENHÖFER (wyd.), *Missale gallicanum vetus: Cod. Vat. Palat. lat. 493*, Roma 1958.

Mamy także *libelli missarum*, które zawierały msze wotywny albo streszczenia sakramentarzy przygotowane dla podróżujących kapłanów⁴⁹, jak np. tzw. Sakramentarz wotywny Alkuina⁵⁰. W całej PL są również przy różnych okazjach opublikowane pojedyncze msze, jak np. Msze o św. Zenonie⁵¹ (jako dodatek do jego dzieł), powstałe pomiędzy wiekiem X i XV. Co może być zaskakujące, nie znajdujemy w PL prawie mszałów liturgii rzymskiej typu *missale plenarium*; wyjątkiem jest tu dla rytu rzymskiego tzw. Pontyfikał Prudencjusza z Troyes⁵². Natomiast mamy opublikowany mszał mozarabski – *Missale Mixtum*⁵³.

Niezależnie od sakramentarzy, w PL są opublikowane benedykcyjonały, które zostały włączone do sakramentarzy gregoriańskich w IX w.⁵⁴ Możemy je znaleźć w tomie 78. po edycji Sakramentarza gregoriańskiego. Mamy także kolekcje śpiewów, które wykonywała *Schola cantorum* w czasie mszy: Antyfonarz gregoriański⁵⁵ z wieku IX. Podobnie jak benedykcyjonały, jest on opublikowany w tomie 78. Nie mogło także zabraknąć różnego typu pierwotnych ksiąg liturgicznych, służących do czytań, jak np. gallikański Lekcjonarz z Luxeuil⁵⁶, pochodzący VII w., czy *Comes Theotinchi*⁵⁷ z wieku IX.

Mamy także w PL pewną liczbę ksiąg służących do celebracji liturgii godzin jak *Antiphonarium Officii*, wywodzący się, według tradycji, od Grzegorza Wielkiego⁵⁸. W zasadzie brak jest brewiarzy rzymskich, mamy za to – paradoksalnie – opublikowany brewiarz mozarabski wydany przez Francisco Antonio de Lorenzana, *Breviarium Gothicum*⁵⁹, oraz fragmenty brewiarza eremitów z klasztoru w Avellana⁶⁰. Innym dziełem znajdującym się w PL, a używanym w czasie liturgii godzin, są martyrologia historyczne. W PL Migne'a są opublikowane najważniejsze martyro-

⁴⁹ C. VOGEL, *Introduction aux sources*, s. 30.

⁵⁰ ALCUINUS, *Liber sacramentorum*, PL 101, k. 439–446.

⁵¹ AUCTORES VARI, *Missae Sancti Zenonis e vetustis mss. Sacramentorum libris Veronensis Ecclesiae*, PL 11, k. 213–224.

⁵² PRUDENTIUS TRECENSIS, *Excerpta ex pontificali sancti Prudentii*, PL 115, k. 1439–1450.

⁵³ A. LESLEY (red.), *Missale Mixtum*, PL 85, k. 95–1056.

⁵⁴ J. BAUDOT, *Bénédictionnaire*, w: É. AMANN I IN., *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, t. II, Paris 1925, s. 727–728.

⁵⁵ GREGORIUS MAGNUS, *Liber Antiphonarius*, PL 78, k. 641–724.

⁵⁶ J. MABILLON (red.), *Lectionarium Luxoviense*, PL 72, k. 171–216.

⁵⁷ PS. HIERONIMUS, *Liber comitis*, PL 30, k. 487–532.

⁵⁸ GREGORIUS MAGNUS, *Sancti Gregorii Magni Romani Pontificis Liber Responsalis sive Antiphonarius*, PL 78, k. 725–850.

⁵⁹ F.A. LORENZANA Y BUITRON (red.), *Breviarium Gothicum*, PL 86, k. 37–1352.

⁶⁰ G. B. MITTARELLI, A. COSTADONI (red.), *Breviarium*, PL 151, k. 949–974.

logia średniowieczne, począwszy od dzieła Bedy Czcigodnego⁶¹, aż do Usuarda⁶² i Notkera⁶³.

Kalendarze i martyrologia to dwa typy ksiąg liturgicznych, które uzupełniają się wzajemnie⁶⁴. W PL została opublikowana spora ilość kalendarzy, poczynając od najstarszego zachowanego, *Depositio episcoporum*⁶⁵. W tomie 138. jest opublikowany cały ich ciąg pod nazwą: *Kalendaria et Martyrologia Antiqua*⁶⁶.

W historii liturgii wielkie znaczenie mają *Ordines Romani*, używane w pierwszym tysiącleciu jako praktyczne przewodniki po ceremoniach liturgicznych⁶⁷. PL J.-P. Migne'a publikuje kolekcję *Ordines Romani* znajdującą się w *Museum Italicum* Mabillona⁶⁸. W znacznej mierze ta publikacja jest obecnie przestarzała ze względu na powstanie znakomitego dzieła Michela Andrieu⁶⁹ – z wyjątkiem ostatnich paru *Ordines*, które nie zostały uwzględnione przez tego wybitnego specjalistę. Dodajmy, że zawsze dla liturgisty może być ciekawe zapoznanie się z komentarzami J. Mabillona do poszczególnych *Ordines*. Natomiast w PL J.-P. Migne'a niemalże brak przykładów księgi będącej spadkobiercą *Ordines*, czyli pontyfikału; w zasadzie mamy tylko częściową edycję jedenastowiecznego pontyfikału Gundekara II⁷⁰ (1057–1079) oraz fragmentów pontyfikałów z Rouen⁷¹.

Użyteczne mogą być także dla historyka liturgii penitencjarze⁷². Te dzieła, znakomicie odzwierciedlające mentalność wczesnego średniowiecza, szczyt swojej popularności zdobyły w epoce karolińskiej. W PL mamy parę penitencjarzy, jak choćby św. Kummiana, *Liber de mensura poenitentiarum*⁷³, z VII w., czy *Liber poenitentialis* Halitgara z początków IX w.⁷⁴

⁶¹ BEDA VENERABILIS, *Martyrologium*, PL 94, k. 797–1148.

⁶² J.-B. DU SOLLIER (red.), *Martyrologium Usuardi*, PL 123, k. 453–987; PL 124, k. 9–857.

⁶³ NOTKERUS BALBULUS, *Martyrologium Notkeri*, PL 131, k. 1025–1164.

⁶⁴ M. RIGHETTI, *Storia liturgica*, s. 317.

⁶⁵ MONACHI BENEDICTINI SOLESMENSES (red.), *Depositio episcoporum*, PL 13, k. 464–472.

⁶⁶ AUCTORES VARII, *Kalendaria et Martyrologia Antiqua*, PL 138, k. 1185–1302.

⁶⁷ C. VOGEL, *Introduction aux sources*, s. 101.

⁶⁸ J. MABILLON (red.), *Antiqui libri rituales Sanctae Romanae Ecclesiae*, PL 78, k. 851–1408.

⁶⁹ M. ANDRIEU, *Les Ordines Romani de haut moyen âge*, t. I–V, Louvain 1930–1962.

⁷⁰ GUNDECHARUS EICHSTETTENSIS, *Liber Pontificalis Eichstetensis*, PL 146, k. 985–1004.

⁷¹ Znajdują się one dołączone do dzieł Jana z Avranches: JOANNES ABRICENSIS, *Acta vetera quorum in notis facta est mentio*, PL 147, k. 117–264.

⁷² G. LE BRAS, *Pénitentiels*, w: TENZE, *Dictionnaire de théologie catholique*, t. XII, Paris 1932, k. 1160.

⁷³ CUMMIANUS, *Liber de mensura poenitentiarum*, PL 87, k. 977–998.

⁷⁴ HALITGARIUS, *Liber poenitentialis*, PL 105, k. 693–710.

Poza księgami liturgicznymi w ścisłym tego słowa znaczeniu możemy w PL spotkać całe spektrum źródeł liturgicznych o charakterze literackim, jak traktaty mistagogiczne⁷⁵, począwszy od *Libri II tractatum*, św. Zenona z Werony⁷⁶. Oczywiście możemy tu odnaleźć także traktaty mistagogiczne św. Ambrożego – *De mysteriis* i *De sacramentis*⁷⁷ czy Nicetasa z Remesiany *Instructio ad competentes*⁷⁸. Przemiany kulturowe doprowadziły do tego, że powyższy gatunek literacki został zastąpiony przez nowy: *expositio missae*, będące wytłumaczeniem poszczególnych części mszy. Te typowo średniowieczne dzieła zwykle mają charakter alegoryczny⁷⁹. Najstarsza bodaj *Expositio missae* opublikowana została w PL wśród dzieł Izydora z Sewilii⁸⁰; wspomnijmy też o dziele Bernona z Reichenau, *Libellus de quibusdam rebus ad missam pertinentibus*⁸¹. PL pozwala nam poznać także dzieła analogiczne do *expositio missae*, których funkcją było wytłumaczenie sensu liturgii godzin jak *Liber de divinis Officiis, seu de Horis canonicis* kard. Drogo z Ostii († 1138)⁸², jak i dzieła traktujące oba te tematy razem, jak w przypadku dzieła Honoriusza z Autun, *Gemma animae seu libri IV de divinis officiis et antiquo ritu missarum*⁸³. Od XII w. komentarze liturgiczne zaczęły przybierać formę autentycznych summ jak trzynastowieczne dzieło *Mitræ seu de officiis ecclesiasticis summa* Sykarda z Cremony⁸⁴.

Znajdujemy też w PL szereg listów, które miały charakter bliski traktatom liturgicznym, jak: list Jana Diakona do Senariusza na temat chrztu (z VI w.)⁸⁵, korespondencja pomiędzy Karolem Wielkim i biskupami na temat chrztu⁸⁶ czy list św. Anzelma z Canterbury do niejakiego biskupa Walrama na temat użycia chleba

⁷⁵ Potraktowałem tu to wyrażenie dość szeroko, włączając w to także wczesnochrześcijańskie traktaty opisujące chrzest, jak i takie, które opisują szerzej całą liturgię paschalną.

⁷⁶ ZENO VERONENSIS, *Libri II tractatum*, PL 11, k. 253–528.

⁷⁷ AMBROSIUS MEDIOLANENSIS, *De mysteriis*, PL 16, k. 389 – 410; TENZE, *De sacramentis*, PL 16, k. 417–462.

⁷⁸ NICETAS REMESIANENSIS, *Instructio ad competentes*, PL 52, k. 865–874.

⁷⁹ Jest skutkiem pozostawania znacznej ich części pod wpływem powstałych w pierwszej połowie IX w. AMALARIUS METENSIS, *Libri IV de officiis ecclesiasticis*, PL 105, k. 985–1242.

⁸⁰ ISIDORUS HISPALENSIS, *Expositio in missam*, PL 83, k. 1145–1153.

⁸¹ BERNO AUGIENSIS, *Libellus de quibusdam rebus ad missam pertinentibus*, PL 142, k. 1055–1080.

⁸² DROGO OSTIENSIS, *Liber de divinis Officiis, seu de Horis canonicis*, PL 166, k. 1557–1564.

⁸³ HONORIUS AUGUSTODUNENSIS, *Gemma animae seu libri IV de divinis officiis et antiquo ritu missarum*, PL 172, k. 541–738.

⁸⁴ SICARDUS CREMONENSIS, *Mitræ seu de officiis ecclesiasticis summa*, PL 213, k. 13–434.

⁸⁵ JOANNES DIACONUS, *Epistola ad Senarium*, PL 59, k. 399–408, PL 59, k. 399–408.

⁸⁶ Listy te znajdują się np.: PL 98, k. 938–939, PL 98, k. 939–940, PL 99, k. 853–872, PL 99, k. 887–902, PL 102, k. 981–984, PL 105, k. 223–240.

przaśnego we mszy (odzwierciedlający narastający konflikt z Grekami po schizmie wschodniej)⁸⁷.

Źródłami pomocniczymi historii liturgii są teksty o charakterze prawnym, wśród których ważne miejsce zajmują konstytucje synodalne, które na przykład w dwunastowiecznej Francji normowały życie liturgiczne diecezji. Przykładem takiego zbioru praw mogą być *Synodicae Odonis Constitutiones*⁸⁸ Odon de Sully. Innym rodzajem źródeł o charakterze prawnym są kolekcje praw kościelnych jak na przykład dwunastowieczne dzieło Iwona z Chartres *Decreta*⁸⁹. Wielkie znaczenie mają także reguły monastyczne. Do tej kategorii zaliczyć należy reguły monastyczne na czele z regułą św. Benedykta, która w PL jest wydana wraz z komentarzami E. Martène⁹⁰, oraz *Usus*⁹¹ poszczególnych klasztorów czy kongregacji, które zawierają obfity materiał liturgiczny, jak na przykład *Decreta Lanfranci pro ordine S. Benedicti*⁹², napisane przez Lanfranca, biskupa Canterbury, czy cysterskie *Usus Antiquiores Ordinis Cisterciensis*⁹³.

PL publikuje także nowożytnie dzieła liturgiczne, których celem był komentarz do liturgii wczesnochrześcijańskiej, jak np. dzieło L.A. Muratoriego, *De rebus liturgicis Muratorii dissertatio*⁹⁴.

6. Jakość wydań

Jakość wydań znajdujących się w PL jest bardzo różna. Mamy wiele dzieł opublikowanych dobrze – jak np. dzieła J. Mabillona. Niektóre – jak np. dzieła św. Grzegorza Wielkiego i znajdujące się wśród nich dzieła liturgiczne – są opublikowane w zasadzie poprawnie, choć z trudnych do zrozumienia powodów w innej kolejności niż w oryginalnym wydaniu maurystów⁹⁵.

⁸⁷ ANSELMUS CANTUARIENSIS, *S. Anselmus de sacramentorum diversitate ad Walerannum episcopum*, PL 158, k. 547–554

⁸⁸ ODO DE SOLIACO, *Synodicae Odonis Constitutiones*, PL 212, k. 57–68, PL 212, k. 57–68.

⁸⁹ IVO CARNOTENSIS, *Decreta*, PL 161, k. 48–1022.

⁹⁰ BENEDICTUS NURSIAE, *Regula Sancti Benedicti*, PL 66, k. 215–932. Komentarze pochodzą z: E. MARTÈNE, *Commentarius in regulam S. P. Benedicti...*, Paris 1690.

⁹¹ M. RIGHETTI, *Storia liturgica*, s. 337.

⁹² LANFRANCUS CANTUARIENSIS, *Decreta Lanfranci pro ordine S. Benedicti*, PL 150, k. 443–516.

⁹³ AUCTOR INCERTUS, *Usus antiquiores ordinis Cisterciensis*, PL 166, k. 1383–1501.

⁹⁴ L.A. MURATORI, *De rebus liturgicis Muratorii dissertatio*, PL 74, k. 847–1243.

⁹⁵ Zob. K. GINTER, *Las Fuentes liturgicas en la „Patrologia Latina”*, s. 49–50.

Niektóre dzieła są opublikowane wprost fatalnie – jak np. znaczna większość źródeł liturgicznych ze znajdującego się w tomie 138. zbioru źródeł liturgicznych pod tytułem *Monumenta liturgica*. Znaczną część tego zbioru zajmuje reedycja *Monumenta veteris liturgiae alemannicae* M. Gerberta⁹⁶, oparta o manuskrypt liturgiczny składający się z trzech źródeł: gelazjańskiego, gregoriańskiego i ambroziańskiego. Samo dzieło M. Gerberta było trudne do zrozumienia dla czytelnika: autor dokonywał mnóstwa porównań swojego manuskryptu z innymi źródłami w sposób graficznie niezwykle zawiły. Reedycja PL J.-P. Migne'a jeszcze to pogorszyła; na dodatek jest zrobiona w sposób wizualnie jeszcze mniej czytelny, tak że w zasadzie stało się ono kompletnie niezrozumiałe⁹⁷.

Jednakże bodajże najgorsza edycja krytyczna, jaką udało mi się znaleźć w PL J.-P. Migne'a, to publikacja szeregu średniowiecznych kalendarzy liturgicznych pod tytułem *Kalendaria et Martyrologia Antiqua*⁹⁸. Kalendarze te są wzięte z wydań różnych autorów, ale bez właściwie sporządzonej informacji skąd pochodzą, jak i bez komentarzy naniesionych przy okazji sporządzania oryginalnych wydań. W trakcie badań nad tym dziełkiem jedynym sposobem na zrozumienie, o co chodzi w PL, było odnalezienie – dość trudne zresztą – dzieł, które użyto w PL. To dopiero pozwalało zrozumieć, co sobą prezentowały wydawane przez J.-P. Migne'a kalendarze. Możemy więc śmiało powiedzieć, że ta edycja jest absolutnie bezużyteczna, czy nawet więcej: szkodliwa – bo obiecuje dać to, czego nie posiada.

7. Kiedy używać PL Migne'a?

W przypadku wielu najważniejszych źródeł liturgicznych można się bez problemu obyć bez PL, ponieważ znaczna ich część została już na nowo wydana i to w wersji znacznie lepszej niż ta znajdująca się w dziele Migne'a. Tak jest choćby z *Sacramentarium Gelasianum Vetus* czy Sakramentarzem weroneńskim. Inne spośród źródeł są łatwo dostępne w wersji oryginalnej, z której korzystali redaktorzy PL. Tak jest z dziełami E. Martène'a i J. Mabillona.

W niektórych przypadkach istnieją już nowe edycje krytyczne, ale są relatywnie trudno dostępne; tak jest np. z wydaniem z kolekcji *Henry Bradshaw Society*. Jednak są też takie, które są praktycznie w ogóle nieosiągalne, zwłaszcza jeśli cho-

⁹⁶ M. GERBERT (red.), *Monumenta Varia Quae Ad Celebrationem Sacramentorum et Officia Quaeque Ecclesiastica Pertinent*, PL 138, k. 949–1186.

⁹⁷ Zob. K. GINTER, *Las Fuentes liturgicas en la „Patrologia Latina”*, s. 263.

⁹⁸ PL 138, k. 1185–1302. Zob. K. GINTER, *Las Fuentes liturgicas en la „Patrologia Latina”*, s. 269–273.

dzi o edycje tekstów z XVI w., czego przykładem jest *Elucidarium ecclesiasticum ad officium ecclesiae pertinentia plenius exponens et quatuor libros complectens* Clichtoveusa, opublikowany w 1517 r. w Bazylei⁹⁹, w której pojawiają się sekwencje Adama od św. Wiktora¹⁰⁰. Warto też wspomnieć, że w niektórych przypadkach można odnaleźć edycje krytyczne używane przez Migne'a w Internecie, jak np. *Liturgica latinorum* J. de Pamèle (z 1571 r.)¹⁰¹.

Warto zauważyć, że niekiedy wydanie znajdujące się w PL to *de facto* jedyne dostępne, jak np. w przypadku dzieła Roberta Paululusa *De caeremoniis, sacramentis, officiis et observationibus ecclesiasticis* (będące skądinąd reedycją wydania z 1648 r.)¹⁰².

Mimo wszystko używanie PL ułatwia poznanie tych dzieł, które nie będąc, ściśle mówiąc, księgami liturgicznymi, pozwalają zrozumieć lepiej liturgię w danej epoce, jak np. korespondencja pomiędzy Karolem Wielkim a biskupami frankijskimi na temat chrztu, listy św. Anzelma na temat używania chleba przaśnego czy np. *expositiones missae*. Także dzięki PL możemy mieć łatwy dostęp do komentarzy wielkich liturgistów (jak Mabillon) z XVII i XVIII w., które także dzisiaj zachowują swoją wartość. W tych sytuacjach, w których wydania Migne'a są oczywiście przestarzałe (jak przypadek *Ordines Romani*), mają wartość dobre komentarze zrobione przez wybitnych specjalistów z epoki. Wreszcie użytkowanie PL ułatwia dostrzeżenie kontekstu historycznego danej epoki.

Po podaniu tych niewątpliwych aspektów pozytywnych PL Migne'a nie możemy zapomnieć, że dzieło to ma rozliczne mankamenty. Niektóre edycje, które nie posiadają jasno sprecyzowanego autora, bywają trudne do odnalezienia, ponieważ arbitralnie przez redaktorów dołączone są do dzieł autora, z którym nie mają wiele wspólnego.

Poziom edycji czasem jest dramatycznie zły. Bywa, że jest trudno ustalić, gdzie dane dzieło się zaczyna i gdzie kończy – muszę przyznać, że czasem byłem zmuszony zajrzeć do wydań oryginalnych, aby zrozumieć, o co chodziło redaktorowi wydania PL! Wreszcie, co niezwykle nużące, często tytuły w spisach treści nie pokrywają się z tytułami w korpusie dzieła i trzeba zgadywać, czy jest to to samo dzieło, czy nie.

⁹⁹ J. CLICHTOVEUS, *Elucidarium ecclesiasticum ad officium ecclesiae pertinentia plenius exponens et quatuor libros complectens*, Basel 1517.

¹⁰⁰ ADAMUS A S. VICTORE, *Sequentiae*, PL 196, k. 14–1534.

¹⁰¹ Zob. J. PAMÈLE, *Liturgica latinorum, Iacobi Pamelii canonici Brugensis, ... duobus tomis digesta*, t. I–II, Farnborough 1970.

¹⁰² ROBERT PAULULUS, *De caeremoniis, sacramentis, officiis et observationibus ecclesiasticis*, PL 177, k. 381–456.

Osobom pracującym regularnie z PL warto polecić używanie PL w wersji elektronicznej (Chadwicka), zarówno dlatego, że istnieje w ten sposób możliwość łatwego wyszukiwania interesujących nas wyrażen, jak i dlatego, że czytanie wersji drukowanej jest nadzwyczaj uciążliwe ze względu na niezbyt czytelne czcionki. I dodajmy na końcu – aby korzystać z Migne'a, jest prawie niezbędne mieć jakiś przewodnik po nim, jak np. dzieło Vogela.

Podsumowując, możemy wysnuć tezę, że krytyczny osąd licznych historyków wobec PL Migne'a nie jest całkowicie nieuzasadniony, choć często przesadzony i krzywdzący, ponieważ dzieło to przy swoich mankamentach obejmuje wielką ilość źródeł, pozostaje nie tylko użyteczne, ale wciąż bardzo przydatne (a więc jej powstanie należałoby uznać za, mówiąc żartobliwie, „błogosławieństwo”), choć w coraz bardziej ograniczonym zakresie¹⁰³.

Critical editions of the liturgical sources in the *Patrologia Latina* of Jacques-Paul Migne: blessing or curse for scholars?

Abstract

Patrologia Latina is the largest collection of early Christian Latin sources. It was created between 1844 and 1855 - its publisher was J.-P. Migne. It contains a rich collection of liturgical sources, from the sacramentaries, through ancient and medieval liturgical commentaries, to legal sources, such as synod resolutions and religious rules.

J.-P. Migne in his work made mainly the re-edition of the most important critical editions from the pre-publication period of his work. His work from its inception caused a lot of controversy, in particular, its editorial quality was criticized; indeed, it is very different: we find here works that are well-made, but also those that are in practice unfit for use.

Since the publication of *Patrologia Latina*, there has been far-reaching progress in the quality of issued liturgical sources, they have been published in our time very much and in most cases successfully replace outdated publications of *Patrologia Latina*. Therefore, although the opus of Migne remains a useful mean in the work of the historian of the liturgy, giving access to works that have not been re-published so far, and allowing the editorial effort of the liturgists from the past to be familiarized, in the vast majority of cases, it's better try to avoid using the *Patrologia Latina* if it is not necessary.

¹⁰³ Szersza analiza zalet i wad PL Migne'a dla historyków liturgii zob. K. GINTER, *Las Fuentes litúrgicas en la „Patrologia Latina”*, s. 333–336.

Keywords: J.-P. Migne, *Patrologia Latina*, critical editions, liturgical sources, source criticism.

Abstrakt

Patrologia Latina to największa kolekcja źródeł wczesnochrześcijańskich w języku łacińskim. Powstała między rokiem 1844 i 1855 – jej wydawcą był J.-P. Migne. Zawiera ona bogatą kolekcję źródeł liturgicznych, począwszy od sakramentarzy, poprzez starożytne i średniowieczne komentarze liturgiczne, skończywszy na źródłach o charakterze prawnym, jak uchwały synodów czy reguły zakonne.

J.-P. Migne w swoim dziele dokonywał głównie reedycji najważniejszych wydań krytycznych z czasów poprzedzających publikację jego dzieła. Jego praca od swojego powstania wywoływała liczne kontrowersje, w szczególności krytykowana była jej jakość edytorska. Rzeczywiście jest ona bardzo różna. Spotykamy tu dzieła wydane dobrze, ale i takie, które w praktyce nie nadają się do użytku.

Od momentu wydania PL Migne'a nastąpił daleko idący postęp, jeśli chodzi o jakość wydawanych źródeł liturgicznych. Opublikowano ich do naszych czasów już bardzo wiele i w większości przypadków zastępują z powodzeniem przestarzałe wydania znajdujące się w PL Migne'a. W związku z tym, – choć PL Migne'a pozostaje użytecznym środkiem w pracy historyka liturgii – dając dostęp do dzieł, które dotychczas nie zostały na nowo wydane, jak i pozwalając się zapoznać z wysiłkiem edytorskim liturgistów z przeszłości – to w znacznej większości wypadków, jeśli można, należy starać się unikać używania wydania z PL, jeśli nie jest to konieczne.

Słowa kluczowe: J.-P. Migne, *Patrologia Latina*, wydania krytyczne, źródła liturgiczne, krytyka źródeł.

Bibliografia

1. Kolekcje źródeł

MIGNE J.P., *Patrologiae cursus completus (...): series latina*, Apud Garnier, Parisii 1844–1865. Na CD: J.P. MIGNE, *Patrologia latina database*, Chadwick-Healey Inc., Alexandria (VA) 1995. W Internecie: <http://pld.chadwyck.co.uk/> (4.05.2018).

Corpus christianorum. Series latina, Brepols, Turnhout 1953–.

Corpus Christianorum. Continuatio mediaevalis, Brepols, Turnhout 1971–.

Monumenta Germaniae Historica, <http://www.mgh.de/> (29.01.2019).

2. Katalogi i indeksy źródeł

Index Chronologicus Omnium Operum, PL 218, k. 799–930.

Index liturgicus, PL 219, k. 1031–1042.

Table Française indicative des Auteurs, des Ouvrages et des éditions de la Patrologie Latine, PL 218, k. 9–134.

Index Alphabeticus Auctorum, PL 218, k. 133–174.

Index Chronologicus Auctorum, PL 218, k. 173–226.

Index Biographicus Auctorum, PL 218, k. 399–546.

DEKKERS E., GAAR E., *Clavis Patrum latinorum qua in Corpus Christianorum edendum optimas quasque scriptorum recensione a Tertulliano ad Bedam*, t. II, In Abbatia Sancti Petri, Steenbrugis 1995.

GAMBER, K., *Codices liturgici latini antiquiores*, t. I–III (Spicilegii Friburgensis Subsidia n. 1, 1A), Universitätsverlag Freiburg, Freiburg im Br. (Ch) 1968–1988.

3. Źródła

ANSELMUS CANTUARIENSIS, *S. Anselmus de sacramentorum diversitate ad Waleranum episcopum*, PL 158, k. 547–554.

AUCTORES VARI, *Missae Sancti Zenonis e vetustis mss. Sacramentorum libris Veronensis Ecclesiae*, PL 11, k. 213–224.

ADAMUS A S. VICTORE, *Sequentiae*, PL 196, k. 1423–1534.

ADO VIENNENSIS, *Martyrologium Adonis cum Addimentis*, PL 123, k. 201–419.

ALCUINUS, *Liber sacramentorum*, PL 101, k. 439–446.

AMALARIUS METENSIS, *Libri IV de officiis ecclesiasticis*, PL 105, k. 985–1242.

ANDRIEU M., *Les Ordines Romani de haut Moyen Âge* (Spicilegium sacrum Lovaniense), t. I–V, Louvain 1930–1962.

AUCTOR INCERTUS, *Usus antiquiores ordinis Cisterciensis*, PL 166, k. 1383–1501.

AUCTORES VARI, *Calendaria et Martyrologia Antiqua*, PL 138, k. 1185–1302.

BEDA VENERABILIS, *Martyrologium*, PL 94, k. 797–1148.

BENEDICTUS NURSIAE, *Regula Sancti Benedicti*, PL 66, k. 215–932.

BENEDICTUS ANIANENSIS I IN., *Liber sacramentorum cum praefatione auctoris*, PL 121, k. 797–858.

BERNO AUGIENSIS, *Libellus de quibusdam rebus ad missam pertinentibus*, PL 142, k. 1055–1080.

CLICHTOVEUS J., *Elucidarium ecclesiasticum ad officium ecclesiae pertinentia plenius exponens et quatuor libros complectens*, Basel 1517.

- CUMMIANUS, *Liber de mensura poenitentiarum*, PL 87, k. 977–998.
- DROGO OSTIENSIS, *Liber de divinis Officiis, seu de Horis canonicis*, PL 166, k. 1557–1564.
- DU SOLLIER J.-B. (red.), *Martyrologium Usuardi*, PL 123, k. 453–987, PL 124, k. 9–857.
- GERBERT M. (red.), *Monumenta Varia Quae Ad Celebrationem Sacramentorum et Officia Quaeque Ecclesiastica Pertinent*, PL 138, k. 949–1186.
- GREGORIUS MAGNUS, *Liber Antiphonarius*, PL 78, k. 641–724.
- GREGORIUS MAGNUS, *Sancti Gregorii Magni Romani Pontificis Liber Responsalis sive Antiphonarius*, PL 78, k. 725–850.
- GRIMALDUS SANGALLENSIS, *Benedictiones episcopales per anni circulum*, PL 121, k. 857–884.
- GRIMALDUS SANGALLENSIS, *Praefationes antiquae per anni circulum*, PL 121, k. 883–926.
- GUNDECHARUS EICHSTETTENSIS, *Liber Pontificalis Eichstetensis*, PL 146, k. 985–1004.
- HALITGARIUS, *Liber poenitentialis*, PL 105, k. 693–710.
- HONORIUS AUGUSTODUNENSIS, *Gemma animae seu libri IV de divinis officiis et antiquo ritu missarum*, PL 172, k. 541–738.
- ISIDORUS HISPALENSIS, *Expositio in missam*, PL 83, k. 1145–1153.
- IVO CARNOTENSIS, *Decreta*, PL 161, k. 48–1022.
- IVO CARNOTENSIS, *Panormia*, PL 161, k. 1037–1344.
- JOANNES ABRICENSIS, *Acta vetera quorum in notis facta est mentio*, PL 147, k. 117–264.
- JOANNES BELETHUS, *Rationale Divinorum officiorum, cum praefatione Cornelii Laurimanni*, PL 202, k. 13–166.
- JOANNES DIACONUS, *Epistola ad Senarium*, PL 59, k. 399–408.
- LANFRANCUS CANTUARIENSIS, *Decreta Lanfranci pro ordine S. Benedicti*, PL 150, k. 443–516.
- LESLEY A. (red.), *Missale Mixtum*, PL 85, k. 95–1056.
- LORENZANA Y BUITRON F.A. (red.), *Breviarium Gothicum*, PL 86, k. 37–1352.
- MABILLON J. (red.), *Lectionarium Luxoviense*, PL 72, k. 171–216.
- MABILLON J. (red.), *Missale Gallicanum Vetus*, PL 72, k. 339–381.
- MABILLON J. (red.), *Antiqui libri rituales Sanctae Romanae Ecclesiae*, PL 78, k. 851–1408.
- MARTENE E. (wyd.), *Expositio missae «Quotiens contra se diversarum»*, PL 96, k. 1481–1502.
- MENARD H. (wyd.), *Missale St. Eligii*, PL 78, k. 25–240.

- MONACHI BENEDICTINI SOLESMENSES (red.), *Depositio episcoporum*, PL 13, k. 464–472.
- MITTARELLI G.B., COSTADONI A. (red.), *Excerpta e duplici sacramentario Fontavillanensi et Breviario amplius 500 annorum*, PL 151, k. 879–974.
- MITTARELLI G.B., COSTADONI A. (red.), *Vetus sacramentarium*, PL 151, k. 829–876.
- MITTARELLI G. B., COSTADONI A. (red.), *Breviarium*, PL 151, k. 949–974.
- MOHLBERG L.C., SIFFRIN P., EIZENHÖFER L. (wyd.), *Liber sacramentorum Romanae Aeclesiae ordinis anni circuli: Cod. Vat. Reg. lat. 316 / Paris Bibl. Nat. 7193, 41/56: Sacramentarium Gelasianum* (Rerum ecclesiasticarum documenta. Series major. Fontes 4), Herder, Roma 1981.
- MOHLBERG L.C., SIFFRIN P., EIZENHÖFER L. (wyd.), *Missale Francorum: (Cod. Vat. Reg. lat. 257)*, (Rerum ecclesiasticarum documenta. Series major. Fontes 2), Herder, Roma 1957.
- MOHLBERG L.C., SIFFRIN P., EIZENHÖFER L. (wyd.), *Missale gallicanum vetus: Cod. Vat. Palat. lat. 493* (Rerum ecclesiasticarum documenta, Series maior, Fontes 3), Herder, Roma 1958.
- MOHLBERG L.C., SIFFRIN P., EIZENHÖFER L. (wyd.), *Missale Gothicum* (Rerum ecclesiasticarum documenta. Series major. Fontes 5), Herder, Roma 1961.
- MOHLBERG L.C., SIFFRIN P., EIZENHÖFER L. (wyd.), *Sacramentarium Veronense, Cod. Bibl. Capit. Veron. LXXXV (80)*, (Rerum ecclesiasticarum documenta. Series major. Fontes 1), Herder, Roma 1978.
- MURATORI L.A. (red.), *Sacramentarium Gelasianum Vetus*, PL 74, k. 1049–1243.
- NICETAS REMESIANENSIS, *Instructio ad competentes*, PL 52, k. 865–874.
- NOTKERUS BALBULUS, *Martyrologium Notkeri*, PL 131, k. 1025–1164.
- ODO DE SOLIACO, *Synodicae Odonis Constitutiones*, PL 212, k. 57–68.
- PAMÈLE J. *Liturgica latinorum, Iacobi Pamelii canonici Brugensis, ... duobus tomis digesta*, t. I–II, Gregg international publishers limited, Westmead, Farnborough 1970, (wyd. anast. z 1571).
- PRUDENTIUS TRECENSIS, *Excerpta ex pontificali sancti Prudentii*, PL 115, k. 1439–1450.
- PS. HIERONIMUS, *Liber comitis*, PL 30, k. 487–532.
- RABANUS MAURUS, *Liber poenitentialis*, PL 112, k. 1397–1424.
- RABANUS MAURUS, *Martyrologium*, PL 110, k. 1121–1188.
- REGINO PRUMIENSIS, *Libri duo de ecclesiasticis disciplinis*, PL 132, k. 175–484.
- ROBERT PAULULUS, *De caeremoniis, sacramentis, officiis et observationibus ecclesiasticis*, PL 177, k. 381–456.
- RUPERTUS TUITIENSIS, *De divinis officiis per anni circulum libri XII*, PL 170, k. 9–332.
- SICARDUS CREMONENSIS, *Mitræ seu de officiis ecclesiasticis suma*, PL 213, k. 13–434.
- SIGEBERTUS GEMBALCENSIS, *Epistolae duae Sigeberti de differentia quatuor temporum*, PL 160, k. 813–830.

ZENO VERONENSIS, *Libri II tractatum*, PL 11, k. 253–528.

[przykłady korespondencji Karola Wielkiego z biskupami na temat sakramentu chrztu]

AMALARIUS METTENSIS, *Epistula ad Carolum Magnum de caeremoniis baptismi*, PL 99, k. 887–902.

ANONIMUS, *Responsio ad capitula anonymi scriptoris*, PL 98, k. 939–940,

EPISCOPUS QUIDAM, *Epistola de ritibus baptismi ad Carolum Magnum imperatorem*, PL 98, k. 938–939.

LEIDRADUS LUGDUNENSIS, *Liber de sacramento baptismi ad Carolum Magnum*, PL 99, k. 853–872

MAGNUS SENONENSIS, *Libellus de Mysterio baptismatis*, PL 102, k. 981–984

THEODULFUS AURELIANENSIS, *Liber de ordine baptismi*, PL 105, k. 223–240.

4. Opracowania

BAUDOT J., *Ménard, Hugues*, w: É. AMANN I IN., *Dictionnaire de théologie catholique contenant l'exposé des doctrines de la théologie catholique leurs preuves et leur histoire*, t. X, Letouzey et Ané, Paris 1928, k. 54–549.

BAUDOT J., *Bénédictionnaire*, w: F. CABROL, H. LECLERQ, H. MARROU (wyd.), *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, t. II, Letouzey et Ané, Paris 1925, k. 727–741.

CABROL F., LECLERQ H., MARROU H. (red.), *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, Letouzey et Ané, Paris 1907 1953.

CHAUVIN CH., *L'abbé Migne et ses collaborateurs 1800–1875*, Desclée de Brouwer, Paris 2010.

GINTER K., *Las Fuentes liturgicas en la „Patrologia Latina” de Migne*, Pontificia Universitas Sanctae Crucis, Roma 2014.

HAMMAN A.G., *Jacques-Paul Migne. Le retour aux pères de l'Église* (Le Point Théologique 16), Éditions Beauchesne, Paris 1975.

HOWARD BLOCH R., *God's plagiarist: being an account of the fabulous industry and irregular commerce of abbé Migne*, The University of Chicago Press, Chicago 1994.

LE BRAS G., *Pénitentiels*, w: É. AMANN I IN., *Dictionnaire de théologie catholique contenant l'exposé des doctrines de la théologie catholique leurs preuves et leur histoire*, t. XII, Letouzey et Ané, Paris 1932, k. 1160–1179.

- LECLERCQ H., *Martyrologe*, w: F. CABROL, H. LECLERCQ, H. MARROU (red.), *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, t. X, Paris 1932, k. 2523–2619.
- LECLERCQ H., *Migne (Jacques-Paul)*, w: F. CABROL, H. LECLERCQ, H. MARROU (red.), *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, t. XI, Letouzey et Ané, Paris 1933, k. 941–957.
- LECLERCQ H., *Gerbert Martin*, w: CH. HERBERMANN I IN.(red.), *The catholic encyclopedia: an international work of reference on the constitution, doctrine, discipline, and history of the Catholic Church*, t. VI, Caxton, London 1913, s. 470.
- MABILLON J., *De liturgia gallicana libri III*, PL 72, k. 99–448.
- MANDOUZE A., FOUILHERON J., *Migne et le renouveau des études patristiques* (Théologie Historique 66), Beauchesne, Paris 1975.
- MARTÈNE E., *Commentarius in regulam S. P. Benedicti...*, F. Muguet, Parisii 1690.
- MURATORI L.A., *De rebus liturgicis Muratorii dissertatio*, PL 74, k. 847–1243.
- PALAZZO É., *A history of liturgical books from the beginning to the thirteenth century*, Liturgical Press, Collegeville (MN) 1998.
- PETITMENGIN P., *Le Patrologies avant Migne*, w: A. MANDOUZE, J. FOUILHERON (red.), *Migne et le renouveau des études patristiques* (Théologie Historique 66), Beauchesne, Paris 1975, s. 15–32.
- RIGHETTI M., *Storia liturgica. Manuale di storia liturgica*, t. I–IV, Ancora, Milano 2005, 2. wyd. anast. (z wyd. 1959–1969).
- SCICOLONE I., *Libri liturgici*, w: C.CIBIEN, D. SARTORE, A. TRIACCA, *Liturgia*, San Paolo, Cinisello Balsamo 2001, s. 1012–1023.
- VERSCHAFFEL C., *Ballerini (Les frères Jérôme et Pierre)*, w: *Dictionnaire de théologie catholique contenant l'exposé des doctrines de la théologie catholique leurs preuves et leur histoire*, t. II, Letouzey et Ané, Paris 1905, k. 131–132.
- VOGEL C., *Introduction aux sources de l'histoire du culte chrétien au moyen âge*, Centro Italiano di studi sull'alto medioevo, Spoleto 1981 (wyd. anastat.).
- VOGEL C., *Medieval liturgy: an introduction to the sources*, W.G. STOREY, N.K. RASMUSSEN, J.K. BROOKS-LEONARD (red.), Pastoral Press, Washington (DC) 1986.

KAZIMIERZ GINTER (ur. 1969), prezbiter, profesor teologii liturgicznej na *Università Pontificia della Santa Croce* w Rzymie, gdzie wykłada m.in. metodologię teologii liturgicznej, historię liturgii, historię ksiąg liturgicznych oraz teologię fundamentalną. E-mail: k.ginter@pusc.it

